7/13.-8/14. Yüzyılda İbn Sînâ'nın Haricî Hakikat-Zihnî Suret Mutabakatı Delili Üzerine Tartışmalar: Râzî, Âmidî, Sadruşşerîa*

Güvenç Şensoy
0000-0002-7003-4228 | guvenc.sensoy@beun.edu.tr
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı, Zonguldak, Türkiye
ROR ID: 01dvabv26

Öz

Zihnî varlık tartışmalarında yer alan temel meselelerden biri, haricî hakikat ile zihnî suretin ilişkisinin netleştirilmesidir. Bu konu, felsefe ve kelâm alanında derinlemesine tartışılmış ve önemli tartışmalara yol açmıştır. Bu çalışmada, İbn Sînâ'nın (ö. 426/1037) *el-İşârât* adlı eserinin üçüncü namatında yer alan işâre (delil) üzerine, Râzî'nin (ö. 606/1210) itirazları, Âmidî'nin (ö. 631/1233) bu itirazlara cevapları ve Sadruşşerîa'nın (ö. 747/1346) değerlendirmeleri ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. İbn Sînâ, İslam felsefesinin önde gelen isimlerinden biri olarak, haricî hakikat ile zihnî suretin ilişkisini açıklamaya çalışmış, ancak bu konudaki görüşleri zamanla çeşitli eleştirilerle karşılaşmıştır. Özellikle Râzî, İbn Sînâ'nın deliline yönelik ciddi eleştiriler getirmiştir. Bu eleştiriler, Âmidî tarafından detaylı bir şekilde ele alınmış ve bazı yönlerden cevaplandırılmıştır. Sadruşşerîa ise, bu tartışmalara farklı bir perspektiften yaklaşarak kendi değerlendirmelerini sunmuştur. Râzî'nin *Şerhi*'nde yer alan itirazlardan yalnızca birinci matluptaki genel (tüm idrak türlerini kapsayan) ve özel deliller konu olarak seçilmiştir. Böyle bir sınırlama yapılmasının sebebi, diğer düşünürlerin görüşlerinin tespit edilmesi ve netleştirilmesine imkân vermesidir. Çalışmada, belirli bir konu çerçevesinde düşünürlerin birbirlerinin delillerine yönelik yaklaşımları karşılaştırmalı olarak sunulmuştur. Sadruşşerîa'nın doğrudan *İşârât Şerhleri* literatüründe yer alan bir çalışması olmasa da seçilen mesele özelinde onun da söz konusu literatürde yer alan isimlerle birlikte görüşleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Onun görüşlerinin tespiti, çoğunlukla ifadelerinin satır aralarını okumakla mümkün olmuştur. Çalışma, bu açıdan, Sadruşşerîa'nın özel bir konuda ve kelâm-felsefe karşılaşmasında bulunduğu zemine işaret etmesi açısından önemlidir. Ayrıca, bu tür detaylı analizler, İslam düşünce tarihindeki felsefi ve teolojik tartışmaların derinlemesine anlaşılmasına önemli katkılar sunmaktadır. Çalışma, Râzî'nin, İbn Sînâ'nın deliline yönelttiği eleştirilere karşı Âmidî'nin İbn Sînâ'nın bazı kabullerinden geri adım attığını ve Sadruşşerîa'nın da bu geri çekilme durumuna rağmen Râzî'nin eleştirilerinin geçerliliğini savunduğunu tespit etmiştir. İncelenen meselenin başlıkları, Râzî'nin itirazlarından alınmıştır. Başlıklar altında Râzî, Âmidî ve Sadruşşerîa'nın İbn Sînâ'nın delilinin tahlili olarak okunabilecek görüşleri sunulmaktadır. Ayrıca, sözü edilen bu kelâmcıların görüşleri arasında karşılaştırmalar yapılmış ve (varsa) görüş farklılıklarının kaynaklandığı üst kabuller tahlil edilmiştir. Temelde üç başlık altında incelenen mesele, iki şey arasındaki ittisaf ilişkisi, hayal edilen suretin mahalli ve görülenin suretinin durumu açısından sorgulanmaktadır. İttisaf ilişkisi, bir varlığın başka bir varlıkla olan ilişkisi ve bu ilişkinin mahiyeti üzerine yoğunlaşır. Hayal edilen suretin mahalli, zihnimizde oluşturduğumuz imgelerin yer aldığı zihinsel alanı ifade eder. Görülenin suretinin durumu ise, dış dünyada algıladığımız nesnelerin zihnimizde nasıl temsil edildiğini ve bu temsillerin doğruluğunu tartışır. Râzî, İbn Sînâ'nın delilinde eksiklik addettiği kısımlara işaret ederken, Âmidî, Râzî'nin eleştirilerinin yerinde olmadığını belirtmektedir. Râzî ve Âmidî'nin konumu, İbn Sînâ'nın delilinde yer alan kabullerin sistem içi tutarlılığını test etmeye yönelik iken, Sadruşşerîa bu iki isimden farklı olarak sistem dışı ve temel kabulleri paylaşmayan bir konumda eleştirilerini sunmaktadır. Bu durum, İslam düşünce tarihinde farklı düşünce okullarının birbirleriyle olan ilişkilerini ve etkileşimlerini anlamak açısından önemli ipuçları vermektedir. Bu inceleme, kelâm ve felsefe arasındaki tarihsel tartışmaların anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Aynı zamanda, İbn Sînâ, Râzî, Âmidî ve Sadruşşerîa gibi düşünürlerin

fikirlerinin nasıl evrildiğini ve birbirleriyle olan etkileşimlerini ortaya koyarak, İslam düşünce tarihinin belirli bir zamanındaki özel bir tartışmaya ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Kelam, Zihnî Varlık, Kelam-Felsefe Karşılaşması, Râzî, Âmidî, Sadruşşerîa

Atıf Bilgisi

Şensoy, Güvenç. "7/13.-8/14. Yüzyılda İbn Sînâ'nın Haricî Hakikat-Zihnî Suret Mutabakatı Delili Üzerine Tartışmalar: Râzî, Âmidî, Sadruşşerîa". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Mart 2025), 27-42. https://doi.org/10.51702/esoguifd.1491719

Geliş Tarihi	28.05.2024
Kabul Tarihi	29.07.2024
Yayım Tarihi	15.03.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	*Bu makale, Uluslararası Selçuklu Anadolu'sunda İlim ve Ulema Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "İdrakin Mahiyeti Tartışmalarında Âmidî'nin İbn Sînâ Savunusu" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir. Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	ethicilahiyat@ogu.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanmaktadır.

Journal of Eskişehir Osmangazi University Faculty of Theology 12/1 (March 2025), 27-42 | Research Article

Discussions on Ibn Sīnā's Argument of the External Reality-Mental Form Correspondence in the 7th/13th-8th/14th Centuries: al-Rāzī, al-Āmidī, Ṣadr al-Sharī'a*

Güvenç Şensoy
0000-0002-7003-4228 | guvenc.sensoy@beun.edu.tr
Zonguldak Bülent Ecevit University, Faculty of Theology, Department of Kalam, Zonguldak, Türkiye
ROR ID: 01dvabv26

Abstract

One of the fundamental issues in the discussions of mental existence is clarifying the relationship between external reality and mental representation. This topic has been extensively debated in the fields of philosophy and theology, leading to significant discussions. In this study, the objections raised by Rāzī (d. 606/1210) on the evidence presented in the third *namat* (section) of Ibn Sīnā's (d. 426/1037) work *al-Ishārāt*, the responses to these objections by Āmidī (d. 631/1233), and the evaluations of Ṣadr al-Sharī'a (d. 747/1346) are examined in detail. Ibn Sīnā, as one of the prominent figures in Islamic philosophy, attempted to explain the relationship between external reality and mental form. However, his views on this topic have faced various criticisms over time. Specifically, Rāzī offered serious criticisms of Ibn Sīnā's evidence. These criticisms were addressed in detail by Āmidī, who responded to them in various aspects. Ṣadr al-Sharī'a approached these debates from a different perspective, providing his own evaluations. Among the objections found in Rāzī's *Sharḥ*, only the general (encompassing all types of cognition) and specific evidence in the first *maṭlab* were selected as the subject. The reason for such limitation is to enable the identification and clarification of the views of other thinkers. In this study, the approaches of thinkers towards each other's evidence are presented comparatively within a certain topic framework. Although Ṣadr al-Sharī'a does not have a work directly included in the *al-Ishārāt Commentaries* literature, his views have been sought alongside the other names mentioned in this literature for the specific issue chosen. Identifying his views was largely possible by reading between the lines of his statements. In this regard, this study is significant as it indicates the ground Ṣadr al-Sharī'a occupied in a specific issue and in the encounter between theology and philosophy. Additionally, such detailed analyses provide important contributions to the deep understanding of philosophical and theological debates in the history of Islamic thought. The study reveals that while Rāzī criticized Ibn Sīnā's evidence, Āmidī retreated from some of Ibn Sīnā's assumptions, yet Ṣadr al-Sharī'a pointed out that Rāzī's criticisms remained valid despite this retreat. The titles of the examined issue are derived from Rāzī's objections. Under these titles, the views of Rāzī, Āmidī, and Ṣadr al-Sharī'a, which can be read as analyses of Ibn Sīnā's evidence, are presented. Moreover, comparisons among the views of these theologians have been made, and if any, the underlying assumptions causing differences in opinions have been analyzed. The issue, examined under three main titles, is questioned in terms of the relationship of attribution between two things, the locus of the imagined form, and the status of the seen form. The relationship of attribution focuses on the nature of the relationship between one entity and another. The locus of the imagined form refers to the mental space where the images we form in our minds reside. The status of the seen form discusses how the objects we perceive in the external world are represented in our minds and the accuracy of these representations. While Rāzī pointed out the deficiencies he perceived in Ibn Sīnā's evidence, Āmidī argued that Rāzī's criticisms were unfounded. Rāzī and Āmidī's positions aimed at testing the internal consistency of the assumptions in Ibn Sīnā's evidence, whereas Ṣadr al-Sharī'a, unlike these two, offered his criticisms from an external position, not sharing the fundamental assumptions of the system. This situation provides important clues for understanding the relationships and interactions between different schools of thought in the history of Islamic thought. This detailed examination

contributes to understanding the historical debates between theology and philosophy. At the same time, it sheds light on a specific debate at a particular time in the history of Islamic thought by revealing how the ideas of thinkers like Ibn Sīnā, Rāzī, Āmidī, and Ṣadr al-Sharī'a evolved and interacted with each other.

Keywords

Kalam, Mental Existence, Kalam-Philosophy Encounter, al-Rāzī, al-Amidī, Ṣadr al-Sharī'a

Citation:

Şensoy, Güvenç. "Discussions on Ibn Sīnā's Argument of the External Reality-Mental Form Correspondence in the 7th/13th-8th/14th Centuries: al-Rāzī, al-Āmidī, Ṣadr al-Sharī'a". *Journal of Eskişehir Osmangazi University Faculty of Theology* 12/1 (March 2025), 27-42. https://doi.org/10.51702/esoguifd.1491719

Date of Submission	05.28.2024
Date of Acceptance	07.29.2024
Date of Publication	03.15.2025
Peer-Review	Double anonymized / Two External
Ethical Statement	*This article is the revised and developed version of the unpublished conference presentation entitled "Âmidî's Defense of Ibn Sînâ in the Debates on the Essence of Perception", orally delivered at the International Symposium on Knowledge and Scholars in Seljuk Anatolia. This study does not require ethics committee approval, as the data used were obtained from literature review/published sources. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ethicilahiyat@ogu.edu.tr
Conflicts of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author acknowledges that he received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the **CC BY-NC 4.0**.

Giriş

Zihnî varlığa dair tartışmaların, ontolojik ve epistemolojik iki yönü bulunmaktadır. Bilgi teorisine bakan yönü, zihni varlığı kabul veya reddeden düşünürlerin bilgi ve idrak tanımları ile ilgili iken, varlığa bakan yönü temelde varlıkta soyutluğun kabulü veya reddi ile alakalıdır. Zihnî varlığı hakiki olarak kabul edenler kabul gerekçelerini sunarken, kabul etmeyenlerin de kendi ret gerekçelerini sunduğu ve her iki taraf da görüşünü bildirdiği için zihnî varlık her iki grup tarafından da özel bir başlık halinde incelenmektedir. Zihnî varlığın hakiki olarak kabul edilmesi varlık-mahiyet ayrımı ve mücerret suret kabulünü gerektirirken, zihnî varlığı mecazen kabul edenler -başka bir deyişle reddedenler- zikredilen bu ontolojik kabulleri reddetmektedir.[1] Hariçte bulunan hakikat ile zihinde bulunan sureti açısından bu mesele, kelamcılar ve Meşşâi filozoflar tarafından farklı şekilde ele alınmaktadır. Kelamcılar zihnî varlık tartışmasında tasavvurların ontolojik keyfiyetlerini incelerken, filozoflar bilginin ne olduğu ve nefiste nasıl oluştuğu üzerinden delillerini sunmaktadırlar.[2]

İdrakin mahiyetine dair tartışma, haricî ve aklî suretlerin mutabakatını merkeze alan bir tartışmadır. Söz konusu mutabakata itiraz edenler, zihnî suretin kabul edilmesi durumunda dahi bu suretin hariçteki hakikatle ilişkisinin netleştirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Zihnî sureti kabul edenler "hariçte olsaydı şeyin aynısı olacak bir suretin husûlünü" iddia ettiklerinden dolayı, bunu reddedenler, örneğin büyük olanın küçük olanda intiba etmesi, hararet, sıcaklık ve dairesel olan şeylerin idraki ile müdrikin de bu özellikleri alması gerektiğine dayanarak itiraz etmektedir.

İbn Sînâ *el-İşârât ve't-tenbîhât* adlı eserinin üçüncü namatında bu konuyu incelemektedir. Râzî *İşârât Şerhi*'nde İbn Sînâ'nın iddialarına bazı vecihlerle itirazda bulunmuştur. Bu çalışma, Râzî'nin şerhinde sunduğu birinci matlubun tüm idrak türlerini kapsayan delili ve özel delilini merkeze almaktadır. Konunun bu şekilde daraltılmasının sebebi, çalışmanın konusu olan diğer düşünürlerin yaklaşımlarının karşılaştırılması açısından odağın netleştirilmesidir. *el-İşârât*'a şerh yazan düşünürlerden Tûsî, Kutbuddin Râzî ve Âmidî gibi isimler de Râzî'nin sunduğu cevapları değerlendirmiştir. Bu çalışmada diğerlerine göre daha az ilgiye mazhar olan Âmidî'nin Râzî'nin itirazlarına yönelik cevapları, başka bir deyişle İbn Sînâ savunusu yaparken sunduğu deliller ve Sadruşşerîa'nın yaklaşımı incelenecektir. Bunun için ilk olarak İbn Sînâ'nın delili, sonrasında Râzî'nin itirazları, Âmidî'nin sözü edilen itirazlara karşı cevapları ve Sadruşşerîa'nın konuyu farklı bir şekilde incelemesine dikkat çekilecektir. Zikredilmesi gereken başka bir husus da Sadruşşerîa'nın doğrudan *İşârât* şerhi yazarı olmadığıdır. Bundan dolayı Râzî ve Âmidî'nin açıklamaları birbirini takip ederken, Sadruşşerîa'nın doğrudan delil veya cevap sahibini zikretmediği akılda tutulmalıdır. Çalışmada Sadruşşerîa açısından ilgili olan kısım, Sadruşşerîa'nın Râzî veya Âmidî'nin delillerine yaklaşımının nasıl olabileceğinin tespitidir. Bu tespit de çoğunlukla Sadruşşerîa'nın doğrudan ifade etmediği, ancak ifade ettiği kadarıyla varlık

[1] Murat Kaş, "Zihnî Varlık Tartışmalarının Klasik Sonrası Dönemde Alımlanışı: Bilginin Mahiyeti ve Kategorisi Bağlamında Bir İnceleme", *Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/3 (2018), 50; Murat Kaş, "Zihnî Varlık Teorisi", *Metafizik*, ed. Ömer Türker (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 2/705.

[2] Bilal Taşkın, *İslâm Düşüncesinde Varlık Tartışmaları: Sadeddin et-Teftâzânî Merkezli Bir İnceleme* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2020), 293.

anlayışından ve ifadelerinin satır aralarından anlaşılan şeylerin sunulmasından ibarettir. Bu açıdan çalışmada, belli bir konu çerçevesinde kurulan sahnede İbn Sînâ, Râzî, Âmidî ve Sadruşşerîa'nın düşüncelerinin ne şekilde sunulabileceğinin denemesi yapılmaktadır. Çalışmanın kurgusunu İbn Sînâ'nın *İşârât* adlı eserinin üçüncü namatında sunduğu delil (işâre) şekillendirmiştir. Bu delil üzerine, farklı yaklaşımlara sahip üç düşünürün yorumları takip edilecek ve görüşlerin farklılığının temelinde yer alan noktaya dikkat çekilecektir.

İbn Sînâ, Râzî, Âmidî ve Sadruşşerîa'nın zihni varlık kabulleri farklı çalışmalarda tahlil edilmiştir.[3] Bu çalışmanın ayrıştığı nokta sözü edilen bu düşünürlerin zihnî varlığa dair görüşlerini tekrar tespit etmek değildir. Çalışmanın odağı, İbn Sînâ'nın bir delilinin içeriği ve kavramsal şemasını üç farklı düşünür üzerinden izlemektir. Belli bir düşünürün bir meseledeki görüşüne odaklanan çalışmalardan bu açıdan farklılaştığını söylemek mümkündür. Ayrıca, sözü edilen son ismin –diğer ikisinden farklı olarak- doğrudan İbn Sînâ'nın eseri üzerine yazılmış şerhi olmasa da onun görüşlerinin tespiti için farklı meselelerdeki yaklaşım ve açıklamaları, bu çalışmanın odağındaki meseleye dair söz söylemesini mümkün kılacak şekilde tahlil edilmiştir. Ayrıca, bu son ismin Mâtürîdî geleneğin müteahhir dönem temsilcilerinden biri olması da müteahhir dönem mesele tartışma ve tahlilinde çok fazla incelenmeyen bir ekolün ve o ekole mensup bir düşünürün tartışmaya dahil edilmesi çabasından kaynaklanmaktadır.

1. İbn Sînâ'nın Yaklaşımı

İbn Sînâ zihni, bir varlık alanı olarak kabul etmektedir. Zihnin varlık alanı olarak kabul edilmesi, onun bilgiye yönelik yaklaşımı ile alakalıdır. Ona göre bilgi, suretin zihinde husûlüdür. Bilginin bu şekilde tanımlanması, varlık ile mahiyetin ayrı kabul edilmesi, hariçte ve zihinde bulunan mahiyetlerin farklı hükümlere sahip olması ve soyut nefis düşüncesinin temeli olan idrak teorisi gibi kabullerle alakalıdır. Bu açıdan bir düşünürün sahip olduğu idrak teorisi, zihnî varlık anlayışını kabule götüren veya kabul etmesini engelleyen bir konuma sahiptir.

İbn Sînâ'ya göre bir şeyin bilinmesinin, o şeyin suretinin nefiste husûlü anlamına geldiği söylenmişti. Ona göre mahsus olan ile makul ayrıştırılmalıdır. Mahsus olan maddi kabul edilmekte ve söz konusu maddi bağlantılarından soyutlanarak (tecrit) zihne alınmaktadır. Bu

[3] Ömer Türker, *İbn Sina Felsefesinde Metafizik Bilginin İmkânı Sorunu* (İstanbul: TDV İSAM Yayınları, 2010); Ahmet Pirinç, "İslam Düşüncesi'nde Zihni Varlık (Vucud-i Zihni) Anlayışının Bilgi Felsefesi Bağlamında Değerlendirilmesi", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2014), 131-162; Hasan Korkmaz, *Fahreddin Râzî'nin Zihnî Varlık Anlayışı: el-Mebâhisü'l-Meşrikiyye ve el-Mülahhas Bağlamında Bir İnceleme* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2017); Kaş, "Zihnî Varlık Tartışmalarının Klasik Sonrası Dönemde Alımlanışı"; Hasan Korkmaz, "Fer'î Kaide Bağlamında Fahreddin Râzî'nin Zihnî Varlık Anlayışı", *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* 2/2 (2022), 284-310; Sercan Yavuz, "Zihnî Varlık Tartışmaları Çerçevesinde Ma'dûma Dair Bilginin Yeri Meselesi: Müteahhir Dönem Kelâmı Bağlamında Bir İnceleme", *ATEBE* 8 (2022), 69-94; Murat Kaş, *İslam Düşüncesinde Zihni Varlık Seyyid Şerif Cürcani Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023). Sadruşşerîa'nın zihnî varlıkla ilgili yaklaşımı daha önce bir çalışmada tasvir edilmiştir. Ancak zikri geçen çalışmadaki tasvirler, konuyu Sadruşşerîa özelinde incelemektedir. Bu makale çalışması zikredilen çalışmadan farklı olarak aynı meseleye farklı düşünürlerin bakış açısı ve yaklaşım farklılığını dikkate alarak tasviri aşma iddiasındadır. bk. Güvenç Şensoy, *Sadruşşerîa'nın Kelâmı Ta'dîl Teşebbüsü Varlık ve Ulûhiyyet Merkezli Bir İnceleme* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023), 125 vd.

açıdan bilgi makul olana tekabül etmektedir. Bilginin makul olduğu kabul edildiğinden dolayı da bilgiye sahip olanın yani bilen öznenin de maddi olmaması, makul olması gerekmektedir.[4]

Çalışmamız açısından önemli olan nokta, İbn Sînâ'ya göre mahiyetin hariçte olması ile zihinde olması arasında herhangi bir farklılıktan bahsetmenin mümkün olmaması, ikisinde de "aynı hakikat üzere" bulunmasıdır.[5] Bu ikisi arasında farklılaşan şey yalnızca mahiyetin bulunduğu mahaldir. Mahal farklılaştığından dolayı da mahiyetin hükümleri değişmektedir. İbn Sînâ'ya göre aynı mahiyet birinde hariçte var olduğundan dolayı ona haricî, diğeri de zihinde bulunduğundan dolayı da zihnî suret denmektedir. Zihin tecrit ederek yalnızca anlamı aldığından dolayı da aynı kabul edilen mahiyetin hariçte bulunduğunda sahip olduğu bazı özellikler zihinde bulunduğunda yer almamaktadır. Aynı mahiyetin farklı mahallerde bulununca hükümlerinin farklılaşması ile kastedilen şey de budur.[6] Bu açıdan aynı şeyin aynı hükümlere sahip olması gerektiği itirazını da cevaplamaktadır. Ona göre mahiyet her iki mahalde de mevcuttur. Örneğin mıknatıs demirin yanında çekerken avuç içinde çekmemektedir. Buna dayanarak mıknatısın iki mahalde aynı olmadığını söylemek gerekmediğinden dolayı, hariçte iken tesirini gösteren mahiyetin zihinde suret iken göstermemesine dayanarak da her iki mahalde farklı olduğunu söylemek doğru değildir.[7] Zihnî varlığı kabul etmek mahiyetin özdeşliği ve nefsin bu makul mahiyetleri idraki sonucunda suretin nefiste hâsıl olmasının lâzımıdır. Hariçteki mahiyet ile zihindeki suretin özdeşliğini garanti eden de faal akıldır.[8] Bu iki mahiyetin birbirlerinden ayrıştığı tek nokta birinin hislere konu olması, diğerinin makul olmasıdır. Makul olması da zihnî varlığa karşılık gelmektedir.[9]

el-İşârât'ın üçüncü namatında yer alan "idrak, şeyin hakikatinin müdrikte temessül etmesidir"[10] ifadesi de hariçte hislere konu olan şeyin hakikatinin idrak edende aynıyla yer aldığını ifade etmektedir. Bu ifade, felsefi ve epistemolojik bir kavram olan idrakin doğasını açıklarken, idrak sürecinin nasıl işlediğini ve dış dünyadan gelen bilgilerin zihinde nasıl temsil edildiğini ele alır. Râzî'nin itirazlarını ve Âmidî'nin söz konusu bu itirazlara cevaplarını sunduğu pasaj da burasıdır. Ayrıca Sadruşşerîa'nın filozofların idrak tanımı ve mahiyetin korunması kabullerine işaret ederek itirazlarda bulunduğu pasajın da burası olduğu görülmektedir.

İdrak, genel anlamda bir şeyi anlama, kavrama, algılama yetisidir. Bu yeti, insanın çevresindeki dünyayı ve bu dünyada olup bitenleri anlamlandırmasına olanak tanır. İdrak sürecinde, insan zihni dış dünyadan gelen duyusal bilgileri işler ve bu bilgilerin gerçek doğasını, yani hakikatini kavramaya çalışır. Burada önemli olan nokta, idrak eden kişinin (müdrik), dış dünyada var olan bir nesnenin veya olgunun hakikatini, kendi zihninde aynı şekilde temsil edebilmesidir. "Şeyin hakikati" ifadesi, algılanan nesnenin veya olayın gerçek doğasını, onun özünü ifade eder. Bir nesne veya olay, duyusal olarak algılandığında, bu algı, müdrikin zihninde belirli bir temsil oluşturur. "Temessül etmek" ise, bir şeyin bir başka yerde aynı şekilde temsil

[4] İbn Sînâ, *et-Taʿlîkât*, thk. Abdurrahman Bedevî (Kum: Mektebetü'l-İ'lâmi'l-İslâmî, 1984), 90.

[5] İbn Sînâ, *Kitâbuʿş-Şifâ İlâhiyât*, çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 1/127.

[6] İbn Sînâ, *et-Taʿlîkât*, 73.

[7] İbn Sînâ, *Şifâ İlâhiyât*, 1/127.

[8] *Türker, İbn Sina Felsefesinde Metafizik Bilginin İmkânı Sorunu*, 47.

[9] Türker, *İbn Sina Felsefesinde Metafizik Bilginin İmkânı Sorunu*, 66.

[10] İbn Sînâ, *el-İşârât ve'l-tenbîhât*, çev. Ali Durusoy vd. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 110.

edilmesi, yer alması anlamına gelir. Yani, idrak sürecinde dış dünyada var olan bir nesnenin hakikati, algılayan kişinin zihninde aynı şekilde temsil edilir. Bu bağlamda, idrak eden kişinin zihninde oluşan temsil, dış dünyadaki nesnenin hakikatiyle tam bir uygunluk içindedir. Bu, idrak edilen şeyin gerçek doğasının, müdrikin zihninde bozulmadan ve değişmeden yer aldığını ifade eder. Böylece, idrak eden kişi, dış dünyadaki nesnenin veya olayın hakikatini, kendi zihninde doğru ve eksiksiz bir şekilde kavramış olur. Bu düşünce, özellikle İslam felsefesinde ve klasik mantıkta önemli bir yer tutar. İdrak sürecinin bu şekilde tanımlanması, insanın bilgi edinme sürecini ve bu bilginin doğruluğunu açıklamada kritik bir rol oynar. Bu yaklaşıma göre, insan zihni dış dünyadan gelen bilgileri doğru bir şekilde temsil edebildiği sürece, bu bilgiler hakikate uygun olur ve böylece doğru bilgiye ulaşılır.

Özetlemek gerekirse, İbn Sînâ'nın zihnî varlığı hakiki olarak kabul etmesinin arka planında zihinde malum anlamına gelen makul ve mücerret mahiyeti kabul etmesi yer almaktadır. Buna göre hariçte yer alan mahiyet ile zihindeki suret aynıdır ve bu aynılığı da suretleri veren faal akıl sağlamaktadır. Zihne alınan mücerret suret, hariçteki nesneden soyutlanarak elde edilir. Bundan dolayı bu kabul; en temelde bilginin akıllar silsilesi ile ilk ilkeden feyz ettiğini de içeren sudûr teorisi, varlık-mahiyet ayrışması, mahiyetin hariçten farklı bir mahalde korunması, soyut nefis düşüncesi ve soyut nefsin makulleri idrak etmesi gibi bir takım ön kabullere dayanmaktadır.

2. Râzî'nin İbn Sînâ'ya Yönelik İtirazları ve Âmidî ve Sadruşşerîa'nın Yaklaşımı

Râzî'nin eleştirileri zihnî suret ile hariçteki mahiyetin ilişkisinin sorgulanmasını içermektedir. Genel olarak meseleyi iki matlup başlığında ele alan Râzî, birinci matlupta tüm idrak türlerini kapsayan (genel) ve kapsamayan (özel) isimlendirdiği iki delil sunmaktadır. Bu delillere yönelik itiraz kabilinden vecihler zikreden Râzî'nin amacı, bu zikrettiği vecihlerle sunduğu delillerin iptal edilemeyeceğini göstermektir. Âmidî ise Râzî'nin delilleri ve sunduğu vecihlere karşı İbn Sînâ'yı savunmaktadır. Bunu, bazen delilleri iptal ederek bazen de vecihlerin aslında geçersiz olmadığını bilakis geçerli olduğu göstererek yapmaya çalışmaktadır. Sadruşşerîa ise sahip olduğu farklı varlık anlayışından kaynaklanacak şekilde daha farklı bir yaklaşıma sahiptir.

2.1. İki Şey Arasındaki İttisaf İlişkisi Ne Anlama Gelmektedir?

Râzî genel delilinde bir şeyin başka bir şeyle ittisafının ne anlama geldiğini sorgulamaktadır. Ona göre iki şey arasındaki ittisaf ilişkisinin, sıfatın sıfat olarak yüklendiği şeye kendi özelliklerini vermesi dışında bir anlamı yoktur. Bu açıdan; düz, daire, sıcaklık ve soğuğu idrak edenin zihninin, sayılan özellikleri kazanması gerekmektedir. Yani bu, zihnin; düz, dairesel, sıcak ve soğuk olmasını gerektiren bir kabuldür.[11] Harici mahiyetin zihne alınması ile mahiyetin özelliklerinin de zihinde var olması gerektiği şeklinde itiraz yönelten Râzî, zihnin o mahiyetle ittisafının başka bir anlama gelemeyeceğini vurgulamaktadır. Râzî bu genel delile

[11] Fahreddin er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât*, thk. Ali Rıza Necefzâde (Tahran: Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, 2005), 2/219.

yöneltilebilecek üç vecih zikretmektedir, ancak bu vecihlerle delilin iptal edilemediğini vecihlere yönelttiği itirazlarla göstermektedir.

2.1.1. Zihinde Hâsıl Olanın Misal veya Şebeh Kabul Edilmesi

Birinci vecih, daire ve ateşi idrak edenin dairesel ve sıcak olmayacağını ifade etmektedir. Çünkü müdrikte hâsıl olan, dairesel olan veya ateşin şeyin hakikati değil, misali veya şebehidir.[12] Râzî'nin sunumuna göre bu itiraz yönünde vurgulanan nokta, idrak edilen şeyin hakikatinin müdrikte hâsıl olduğundan geri adım atılarak, hâsıl olanın hakikatin misali veya şebehi kabul edilmesidir. Râzî bu vecihle genel delilin iptal edilemeyeceğini düşünmektedir. Çünkü dairesel olanın misali veya sureti kabul edilen şey, o idrak edilen dairesel şeyin ya hakikatidir ya da değildir. Eğer misalin hakikati daireselin hakikati ile aynı ise, bu durumda müdrikte bu hakikatin hâsıl olması, yani müdrikin dairesel olması gerekir. Zira dairesel dediğimiz şey aslında kendisinde daireselliğin hâsıl olduğu şeydir. Eğer, misalin hakikati daireselin hakikatinden farklı bir şeyse de dairesel olanın idrak edilmesi, o dairesel olan şeyin hakikatinin müdrikte hâsıl olmasından ibaret değildir.[13] Râzî burada mücerret sureti kabul edenlerin idrak tanımından hareketle itirazını sunmaktadır. İdrak tanımında, idrak edilen şeyin hakikatinin müdrikte hâsıl olması vurgulanmıştı. Bu tanımı kabul ettikten sonra idrak edilen şeyin hakikatinin dışında bir hakikate sahip olan bir şeyin hakikatinin müdrikte hâsıl olduğu kabul edilmezse, idrakin gerçekleştiğini kabul etmek mümkün değildir. Eğer misal veya şebeh olarak isimlendirilen şeyin hakikati ile idrak edilen şeyin hakikati de aynı ise bu durumda da genel delilde zikredilen mahzur ortaya çıkmaktadır. Yani, idrak edilen şeyin hakikatinin müdrikte hâsıl olması ile idrak edilen şeyin hakikatinin müdrike ittisafı sonucunda müdrikin o hakikati yüklenmesi gerekmektedir.

Âmidî genel delilin ilk iki vecihle iptal olduğunu, üçüncü vecihle iptal olmadığını düşünmektedir. Râzî'nin ileri sürdüğü vecihi inceleyen Âmidî, misal veya suret olarak isimlendirilen şeyin dairesel olanın hakikati olup olmadığı irdelemekte ve misalin hakikatinin dairesel olanın hakikatine özdeş olmadığını düşünmektedir. Çünkü ona göre zaten bir şeyin misali olarak isimlendirilen şeyin o şeyin hakikati ile aynı şey olduğunu iddia etmek mümkün değildir.[14] Âmidî, misalin hakikati ile dairesel olanın hakikatinin özdeşliğinin sorgulanmasından da idrak tanımının veya idrakin gerçekleşip gerçekleşmediğinin sorgulanmasının mümkün olmadığını düşünmektedir. Çünkü ona göre hâsıl olan şey misaldir, misalin hakikati ile idrak edilen şeyin hakikati aynı değildir. Dolayısıyla hâsıl olan şeyin misal olduğu ileri sürüldüğünde, idrak edilen şeyin aynısı olmayan bir hakikatin hâsıl olmadığına dayanarak idrakin gerçekleşmediğini ve idrakin husûlden başka bir şey olduğunu iddia etmek mümkün değildir.[15] Ancak, Âmidî'nin bu açıklaması idrakin sorgulanmasının önüne geçememektedir. Çünkü İbn Sînâ'nın yukarıda aktarılan ifadelerinde de görüldüğü üzere idrak, idrak edilenin hakikatinin müdrikte hâsıl olması anlamına gelmektedir. Tanım böyle iken aslında orada hâsıl olanın hakikat değil de misal veya şebeh olduğunu ve bundan da Râzî'nin yönelttiği itirazların geçerli olmadığını ileri sürmek İbn Sînâ'nın teorisinden geri adım atmak anlamına gelmektedir. Yani,

[12] Râzî, *Şerhu'l-İşârât*, 2/219.

[13] Râzî, *Şerhu'l-İşârât*, 2/220.

[14] Seyfüddîn el-Âmidî, *Keşfu't-temvîhât fî şerhi'l-İşârât ve't-tenbîhât li'ş-şeyh* (Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 2519), vr. 144a.

[15] Âmidî, *Keşfu't-temvîhât* (Laleli, 2519), vr. 144a.

Râzî'nin İbn Sînâ'yı eleştirdiği noktada bir İbn Sînâ savunucusu olan Âmidî, İbn Sînâ'nın teorisinde değişiklikler yapmak zorunda kalmış görünmektedir.

Sadruşşerîa Râzî'nin bu delilini ve birinci vecihini doğrudan olmasa da konu edinmekte ve incelemektedir. Eserinde konuyu bu şekilde ele aldığına dair bir işaret görülmese de onun, zihnî varlığın nefyini ortaya koyarken kullandığı ifadelerden Râzî'nin birinci vecihi ve Âmidî'nin bu vecihe cevabına dair işaretler bulmak mümkündür. Sadruşşerîa, Âmidî'nin ifade ettiği üzere zihinde hâsıl olanın hakikat değil de misal olduğunun kabul edilmesinin mümkün olmadığını düşünmektedir. Çünkü filozoflara zihinde hâsıl olanın misal olduğunun söylenmesi, zihni varlığın kabul edilmesine dair ortaya sürülen "ma'dûm hakkında hüküm vermenin imkânı" delilini ortadan kaldırmaktadır. Ona göre bir şeyin hakikati ile misali birbirinden farklı şeylerdir.[16] İkisi farklı olduğundan dolayı, ma'dûm ile ilgili verilen hükmün vakıaya mutabık olmadığını kabul eden Sadruşşerîa, bunun cehalet tanımı ile aynı şey olacağını düşünüyor görünmektedir. Sadruşşerîa'nın cevabı, Âmidî'nin Râzî'ye yönelik cevabından ve Râzî'nin itirazından daha farklıdır. Râzî zihinde hâsıl olanın misal olduğunun öne sürülmesi durumunda idrakin gerçekleşmeyeceğine işaret ederken, Sadruşşerîa, zihindekinin misal olduğunun söylenmesi ile ma'dûm hakkında hüküm vermenin gerçekleşmeyeceği çıkarımını yapmaktadır. Bu açıdan, Râzî ve Sadruşşerîa tarafından sunulan itirazların amaçları aynı iken, imkânsızlığa götüreceklerini iddia ettikleri noktalar farklıdır.

Sadruşşerîa, filozoflara göre misalin "hariçte olsaydı o şeyin aynısı olurdu" şeklindeki tanımlarına tutunarak, o şeyin tüm özellikleri ile zihinde hâsıl olması gerektiğini vurgulamaktadır.[17] Yani Râzî'nin iptal ettiği vecihte ifade ettiği gibi, idrak husûlden ibaretse, idrak edilenin tüm özellikleri ile zihinde hâsıl olmadığını veya idrak edenin hakikatinin değil de misalinin hâsıl olduğunu iddia etmek idrakin ve husûlün filozoflarca tanımlandığından farklı bir şey olarak kabul edildiğini düşündürmektedir. Bu açıdan tanım aynı kaldıkça idrakten ya da idrak edilenin tüm özellikleri ile zihinde hâsıl olmadığından bahsedilmesi mümkün değildir.

2.1.2. Harici Hakikate Ait Olan Zihnî Suretin Eseri

Genel delile yöneltilen bu vecih, ateşin mutlak olarak ele alındığında yakıcı olmadığını ileri sürmektedir. Herhangi bir kayıt koyulmaksızın veya mahalli belirtilmeksizin ateş ele alındığında onun yakıcı olduğunu söylemek mümkün değildir. Aksine, ateş hariçte olduğunda yakan bir şeydir. Bundan dolayı ateşin hakikati zihinde hâsıl olsa bile zihni yakması gerekmez.[18] Bu vecih, mahiyetlerin korunmasıyla birlikte değişen mahallerle bazı hükümlerinin de değiştiğini ifade etmektedir. Râzî bu vecihin de genel delili iptal etmediğini düşünmektedir. Buna dair iki gerekçe göstermektedir. Birinci gerekçesine göre ateşin hariçte yakıcılık özelliğine sahip olduğunu söylemek için de yakıcılık mefhumunu idrak etmek gerekmektedir. Çünkü özel bir şartla başka bir şeyi gerektiren şeyi bilmek, lâzım ve melzûmun hakikatini bilmeyi gerektirmektedir. İdrak, idrak edilenin akıldaki husûlü ise yakıcılığı idrak etmemiz müdrikte bu mefhumun hâsıl olması

[16] Ubeydullah İbn Mes'ûd Sadruşşerîa, *Şerhu Ta'dîli'l-ulûm* (Süleymaniye Kütüphanesi, Antalya-Tekelioğlu, 798), vr. 154a-b. Delille ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Yavuz, "Zihnî Varlık Tartışmaları Çerçevesinde Ma'dûma Dair Bilginin Yeri Meselesi: Müteahhir Dönem Kelâmı Bağlamında Bir İnceleme", 77-79.

[17] Sadruşşerîa, *Şerhu Ta'dîli'l-ulûm* (Antalya-Tekelioğlu, 798), vr. 263a-b.

[18] Râzî, *Şerhu'l-İşârât*, 2/219.

anlamına gelmektedir. Yani ateşin idraki hakikatinin ya da lâzımlarının idrakini gerektirmektedir. Bu iki durum da genel delile göre imkânsızdır.[19] Âmidî, ikinci vecihin iptalinde Râzî'nin sunduğu delile yine misal anlayışına göre cevap vermektedir. Ona göre ateşin yakıcı olduğunu idrak etmemiz, zihinlerimizde, yakıcı olmanın hakikati hâsıl olduğunda bu tesirin gerçekleşmesine sebep olur. Ancak, idrak harice mutabık olan bir şeyin misalinin veya suretinin zihinde hâsıl olması anlamına geldiği için zihnin yanması mümkün değildir.[20] Âmidî ayrıca mevcut olan ateşin mahiyetinin yakıcı olmasının şartının onun hariçte mevcut olması olduğuna binaen zihinde var olan ateş mahiyetinin yakıcı olmayı gerektirmeyeceğini eklemektedir.[21]

Âmidî'nin bu cevabına da Sadruşşerîa'nın doğrudan itiraz ettiği herhangi bir pasaja rastlanmamıştır. Ancak onun birinci vecih ile genel delilin iptal olmadığına dair söyledikleri göz önüne alındığında, aynı şekilde bir şeyin başka bir şeyde hâsıl olmasının, hâsıl olan şeyin bütün harici özellikleri hâsıl olmasını gerekli gördüğü söylenebilir. Sadruşşerîa'ya göre bir şeyin madde ve suretten mürekkep olduğunu kabul ettikten sonra, idrakin şartı olan husûlün bu sayılan iki şeyden sadece suret ile gerçekleştiğini iddia etmek mümkün değildir.[22] Bu açıdan yakıcı olan ateşin idraki, filozofların idrak tanımlarına göre, ateşin yakıcı olan hakikatinin de hâsıl olmasıyla gerçekleşmektedir. Sadruşşerîa'ya göre, tanımın bu şekilde sunulması, harici şeyin özelliklerinin de idrak edende hâsıl olmasını ve dolayısıyla müdrikin yanmasının kabul edilmesini gerektirmektedir. Bunun imkânsızlığı açık olduğundan dolayı tanımın yani zihinde var olan mücerret suretin varlığı kabulünün değiştirilmeden durduğu her durumda, filozofların kendi kabullerine çelişkiye düştüğü açıktır.

2.2. Muhayyel Suretin Mahalli

Özel delilde tahayyülün ne olduğu ve hayal edilen şeyin suretinin hayalde intiba etmesi sorgulanmaktadır. Delile göre eğer hayali bir suret var olsaydı bu suretin ya cisimde ya cismanîde ya da ne cisim ne de cismanî olan bir mahalde var olması gerekirdi. Bu sayılan üç mahalde olması imkânsız olduğu için hayali bir suretin var olduğu düşüncesi doğru bir görüş değildir. Çünkü hayali suretin herhangi bir mahalle ihtiyaç duymadan kendiyle kâim bir şey olduğunu söylemek de imkânsızdır. Dolayısıyla Râzî'e göre intiba görüşü geçersizdir.[23] Âmidî'nin bu delile dair ifadesi yalnızca "doğru değildir" demekten ibarettir.[24] Bunun dışında herhangi bir açıklama yapmamıştır. Râzî özel delilde geçen hayali suretin mahallinin cisim, cismanî ya da ne cisim ne de cismanî olabileceğini söylemişti. Bunların olmasının imkânsızlığına dair vecihler zikretmektedir. Sözü edilen mahallin cisim veya cismanî olmadığına dair üç vecih sunmaktadır.

2.2.1. Mahallin Cisim Olmasının Ortaya Çıkardığı Problem

Birinci vecihe göre mahallin cisim olduğu kabul edilirse aklî suretin mahallinin cisim olduğunu da kabul etmek gerekir. Ancak, zihin, akıl veya nefis olarak ifade edilebilecek olan mahallin cisim olmadığı açık olduğundan dolayı hayali suretin mahallinin cisim olduğunu

[19] Râzî, *Şerhu'l-İşârât*, 2/220.
[20] Âmidî, *Keşfu't-temvîhât* (Laleli, 2519), vr. 144b.
[21] Âmidî, *Keşfu't-temvîhât* (Laleli, 2519), vr. 145a.
[22] Sadruşşerîa, *Şerhu Taʿdîli'l-ulûm* (Antalya-Tekelioğlu, 798), vr. 263b-264a.
[23] Râzî, *Şerhu'l-İşârât*, 2/222.
[24] Âmidî, *Keşfu't-temvîhât* (Laleli, 2519), vr. 145a.

söylemek mümkün değildir.[25] Âmidî, hayali suretin mahallinin cisim veya cismanî olması durumunda aklî suretin mahallinin de cisim veya cismanî olmasının gerekliliğinin, sadece müdrik, aklî suret ve hayali suretin bir olduğu durumda var olacağını düşünmektedir.[26] İki cümle arasındaki şartiyet ilişkisini açıklayan Râzî, bir insanın mesela Zeyd'i gördüğünde ve onun suretini tahayyül ettiğinde Zeyd'in insan olduğuna ve at olmadığına hüküm verdiğini ifade etmektedir. İnsan ve at küllî mahiyettir. Bir şeyin bir şey üzerine hüküm olarak verilmesi için hüküm veren kişinin iki tarafı da tasavvur etmesi gerekir. Bundan dolayı belli bir şahsı gözle veya tahayyülle idrak eden kişi küllî insan ve küllî atı idrak edendir. Hayali suretin kendisinde yer aldığı mahal cisim veya cismanî olursa tahayyül edenin de cisim veya cismanî olması gerekir.[27] Âmidî'ye göre Râzî'nin sunduğu bu şartiyet geçerli değildir. Çünkü Zeyd lafzının delalet ettiği şey belli şekil ve özelliklerle muttasıf olan bir şeydir. Özelleşmesini gerektiren sıfatlar göz önüne alınmadığında şey nâtık nefis tarafından idrak edilir. Özelleşmesini gerektiren sıfatlar ve şekiller ise hayal ile idrak edilir. Âmidî'ye göre "Zeyd insandır" sözünün manası, "Zeyd'in hayalle idrak edilen sureti ve şekli insandır" anlamına gelmemektedir. Aksine, "belli bir özelliği olan ve Zeyd olarak isimlendirilen şey insandır" manasına gelmektedir. Burada Zeyd'in özellikleri dikkate alınmaz, o şey olması dikkate alınır ve o da küllîdir. Bundan dolayı, insanın suretini ve küllî olan insanı idrak edenin aynı şey olmadığı sonucu çıkmaktadır.[28] Âmidî bu cevabında sıfatlar ve şekilleri idrak eden hayal ile sıfatlar ve şekillerden bağımsız olarak idrak edilen küllîyi idrak edenin farklı olduğuna işaret ederek Râzî'nin özelleşmiş zatı idrak edenin küllî olanı da idrak ettiği ve bundan dolayı küllî olanın da cisim ve cismanî olan tarafından idrak edilmesinin imkânsızlığına dair vecihini cevaplandırmaktadır.

Sadruşşerîa meseleyi Zeyd'in küllî olması veya maddi özelliklerinin tasavvur edilmesi üzerinden incelememektedir. Ancak onun ifadelerinden küllî olan ile cüzî olanın husûl ettiği mahallin değişmesi ile de husûlün kabul edilmesi durumunda otaya çıkan imkânsızlıklardan kaçınmayı mümkün görmediği anlaşılmaktadır. Yani ona göre suretin mahallinin cisim, cismanî ya da bu ikisinin dışında bir şey olarak ifade edilmesi durumu değiştirmemektedir. Bu meseleye dair görüşünü satır aralarından çıkarabileceğimiz tartışması dairesel olanın idraki konusunda yer almaktadır. Ona göre dairesel olanın idrak edildiği şeyin cüzî kabul edilmesi durumunda onu idrak eden nefsin kendisi değil, nefsin aleti konumunda olan hiss-i müşterektir. Diğer bir ihtimalde ise dairesel olanın küllî kabul edilmesi durumunda müdrik, nefsin kendisi olmaktadır. Sadruşşerîa'ya göre cüzî olanı idrak edenin cisim veya cismanî kuvve olması durumlarında ortaya çıkan imkânsızlık ortadan kalkmamaktadır. Bir şeyin suretinin idraki durumunda –idrak tanımından dolayı- o suretin hulûl ettiğinin kabul edilmesi gerekmektedir. "Hariçte olsaydı aynısı olurdu" şeklindeki kabulden dolayı da o şeyin tüm özellikleri ile birlikte alınması gerekmektedir. Bu durumda, idrakin husûl ile açıklanması, idrak edenin idrak ettiği şeyin özelliklerini taşımasını gerektirmektedir. Mesela dairesel olanın idraki, dairesel olanın müdrikte husûlüyle gerçekleştiği için, idrak edilenin küllî veya cüzî ve idrak edenin cisim veya cismani olmasından bağımsız olarak suretin özelliklerini taşımalıdır. Böylece, nefsin kendisi ya da hiss-i müşterek de aslında kendisine hulûl eden şeyin özelliğini taşıyacaktır. Sadruşşerîa'ya göre bu

[25] Râzî, *Şerhu'l-İşârât*, 2/222.

[26] Âmidî, *Keşfu't-temvîhât* (Laleli, 2519), vr. 145a-b.

[27] Râzî, *Şerhu'l-İşârât*, 2/222.

[28] Âmidî, *Keşfu't-temvîhât* (Laleli, 2519), vr. 145a-b.

imkânsızlığı açık bir durumdur.[29] Yani, cüzî olanı idrak edenin, hayal veya hiss-i müşterek olarak kabul edilmesi durumunda da müdrik olarak isimlendirilen şeyin, idrak ettiği şeyin özelliklerini taşıması gerekmektedir. Çünkü filozoflara göre idrak, idrak edilen şeyin aynıyla husûlünü ifade etmektedir.

2.2.2. Büyüğün Küçükte Husûlü

İkinci vecih, büyük olan şeyleri tahayyül eden küçük şeylere işaret etmektedir. Eğer tahayyül, tahayyül edilen suretin tahayyül edende intibaından ibaret ise cıvadan bir deniz veya zümrütten bir dağ gibi tahayyül ettiğimiz büyük şeylerin, küçük olan müdrikte intibaı lâzım gelirdi.[30] Âmidî'ye göre Râzî'nin bu dediklerinin geçerli olması için harici şahısla kaim olan suretin kendisi veya miktar olarak bu surete eşit olan şey müdrikte intiba etmelidir. Ancak daha önce zikredildiği üzere Âmidî'ye göre durum böyle değildir. Suretin misali veya şebehi intiba ettiğinden dolayı büyük olanın küçükte intiba etmesi söz konusu değildir.[31] Saduşşerîa ise gök gibi büyük bir şeyin suretinin insanda intibaının imkânsız olduğunu düşünmektedir. Ona göre insani suretin büyüklük ve küçüklük açısından eşit olduğunu söylenmesi ile Râzî'nin zikrettiği imkânsızlıktan kaçmak mümkün değildir. Çünkü tartışma konusu olan şey hariçte özelleşmiş şeylerdir. Suretin tanımı "hariçte olsaydı aynısı olurdu" şeklinde olduğu için, hariçte müşahhas olan şeyin büyüklüğü ve küçüklüğü söz konusu iken, suretin büyüklüğünü veya küçüklüğünü göz ardı etmek mümkün değildir. Bundan dolayı, idrak tanımı, tanımın içerdiği husûl ve suretin hariçte olsaydı aynı olurdu şeklindeki açıklamalarından geri adım atılmadıkça, Râzî'nin bu konuyla ilgili zikrettiği imkânsızlıkların ortaya çıkması kaçınılmazdır.[32]

2.2.3. Miktarın Cisimde İntiba Etmesinin Kabulünden Ortaya Çıkan Problem

Miktar tahayyül edildiğinde, miktarın cisimde intiba etmesi intiba ettiği cisimde iki miktarın var olduğu anlamına gelir. Bu da bir şeyde iki benzer şeyin bir araya gelmesi anlamına gelmektedir ki bu imkânsızdır. Bundan dolayı hayali suretin cisimde hâsıl olmasının imkânsızlığı açıktır ve bu deliller cismanî olmadığını da göstermektedir.[33] Âmidî bu vecihe de aynı şekilde itiraz etmektedir. Râzî'nin dediklerinin geçerli olması için cisme intiba eden şeyin hakikat olması gereklidir. Ancak intiba eden hakikat değil de misali olduğu için iki miktarın bir araya gelmesine dayanarak intibaın iptal edilmesi imkânsızdır.[34]

Hayali suretin mahallinin ne cisim ne de cismanî olmasının imkânsızlığına dair Râzî'nin vecihlerinin doğru olduğunu söyleyen Âmidî, bunların ayrıntısında konuşmaya gerek olmadığını düşünmektedir.[35] Bu mesele, filozoflarca da tartışılacak bir mesele olmadığı için Sadruşşerîa'nın açıklamalarında yer almamaktadır. Hatırlanacağı üzere o meseleyi sürekli olarak idrak ve hâsıl

[29] Sadruşşerîa, *Şerhu Taʿdîli'l-ulûm* (Antalya-Tekelioğlu, 798), vr. 263b-264a.
[30] Râzî, *Şerhu'l-İşârât*, 2/222-223.
[31] Âmidî, *Keşfu't-temvîhât* (Laleli, 2519), vr. 146a.
[32] Sadruşşerîa, *Şerhu Taʿdîli'l-ulûm* (Antalya-Tekelioğlu, 798), vr. 262b-263a.
[33] Râzî, *Şerhu'l-İşârât*, 2/223.
[34] Âmidî, *Keşfu't-temvîhât* (Laleli, 2519), vr. 146a-b.
[35] Âmidî, *Keşfu't-temvîhât* (Laleli, 2519), vr. 146b.

olduğu iddia edilen suretin hariçte olsaydı aynısı olurdu tanımlarına getirmektedir. Tartışılmasını gerekli görmüş olsaydı bu itirazını tekrar edeceği de açıktır.

3. Görülenin Suretinin İntibaı Açısından İdrak

3.1. Görülen Büyük Şeylerin Suretlerinin Gözde İntibaı

Râzî, görme olayının görülenlerin suretlerinin gözde intibaı gerektirmediğini düşünmektedir. Buna dair sunduğu vecih büyük olanın küçük olanda intibaının imkânsızlığına dayanmaktadır.[36] Âmidî de buna benzer vecihe daha önce cevap verdiği için yalnızca önceki cevabını hatırlatmaktadır. Ona göre büyük olan şeyin hakikati intiba etmediğinden, intiba eden sadece misal olduğundan dolayı büyüğün küçükte intibaına dayanarak göz ile idrakte intibaı reddetmek doğru değildir.[37] Âmidî önceki cevabına işaret ettiği için, Sadruşşerîa'nın da önceki cevabına işaret etmekle yetinebiliriz. O da hakikatinin intiba etmediği ve intiba edenin sadece misal olduğu şeklinde cevabı doğru bulmamaktadır. İntiba eden misal ise idrak tanımına göre gerçekleşmiş bir idrakten bahsetmek mümkün değildir. İntiba edenin misal değil de tüm özellikleri ile suret olduğu kabul edildiğinde ise büyük olanın küçükte intiba etmesi imkânsızlığı söz konusu olacaktır.

3.2. Görülenin Net Olmadığı Durumda Gözde İntiba Eden Şeyin Suretin Durumu

Râzî, nemli göz merceğinin renkli olması durumunda onun dışında şeyin eşbahının intiba ettiğini ve eşbahın görmenin gerçekleşmesi için lâzım olan arkadaki damarlara ulaşmadığına dayanarak intibaı reddetmektedir.[38] Âmidî ise eşbahın göz merceğinin arkasına gitmesinin intiba yoluyla olmadığını belirtmektedir. Eğer arkasına ulaşması intiba yoluyla olsaydı Râzî'nin dedikleri doğru olurdu.[39] Durum böyle olmadığı için Âmidî, Râzî'nin görme kuvvesinin arkasına ulaşan veya ulaşmayan eşbah üzerinden idraki sorgulamasının anlamlı olmadığını düşünmektedir.[40] Sadruşşerîa diğer meselelerde olduğu gibi doğrudan Râzî veya Âmidî'nin itiraz ve cevabını incelememiştir. Ancak Âmidî'nin cevabı yine suretin benzerinin intiba etmesine dayandığı için Sadruşşerîa için bu cevap yeterli bir cevap olmayacaktır. Ona göre idrak tanımında geçen suretin benzerinin hariçte olsaydı aynı olacak bir özelliğe sahip olmadığı açıktır. Bundan dolayı idrakin mücerret suret temelinde temellendirilebilmesi için ya husûl kabulünden ya da hariçtekinin aynı olan suret kabulünden geri adım atılması gerekmektedir.

Sonuç

Zihnî varlık tartışmalarının alt başlıklarından biri olan idrakin mahiyeti meselesinde, zihnî varlığı kabul edenlerin haricî mahiyet ile zihni suretin mutabakatı iddiaları incelenmektedir. Zihnî varlığı kabul etmeyenler de ret delillerini zikretmek amacıyla bu meseleye dair görüşlerini bildirmektedir. Kabul etmeyenler genel olarak; varlık, varlık-mahiyet ilişkisi, aklî varlık kategorisindeki mücerret varlık ve idrak teorisi ile ilgili farklı görüşlere sahiptir. Zihnî varlığı kabul edenler, zihnî mücerret suret ile haricî mahiyet arasında mutabakat olduğunu iddia

[36] Râzî, *Şerhu'l-İşârât*, 2/224.
[37] Âmidî, *Keşfu't-temvîhât* (Laleli, 2519), vr. 146b.
[38] Râzî, *Şerhu'l-İşârât*, 2/226.
[39] Âmidî, *Keşfu't-temvîhât* (Laleli, 2519), vr. 146b.
[40] Âmidî, *Keşfu't-temvîhât* (Laleli, 2519), vr. 147a.

ederken, kabul etmeyenler aslında bu sözü edilen mücerret suretin zihindeki kıyamını kabul etmemektedir. İbn Sînâ'nın idrak teorisine göre suretler zihinde husûl etmektedir. Ona göre bilgi, bilinenin suretinin zihindeki husûlüdür. Bir şeyin bilinmesi, o şeyin suretinin nefiste var olması anlamına gelmektedir. Nesne tercit edilerek bilindiği için de maddî bağlantılarından koparılarak zihne alınır. İdrakin mahiyeti ile ilgili tartışmalarla alakalı olacak şekilde İbn Sînâ mahiyetin hariçte olması ile zihinde olması arasında asıl olarak bir fark görmemektedir. Ona göre farklılaşan şey, mahiyetin mahallidir. Mahiyet de aynı hakikat üzere bulunurken mahallerde hükümleri farklılaşır.

Râzî İbn Sînâ'nın *el-İşârât* adlı eserine yazdığı şerhte zihnî varlığa dair sunulan delilleri tartışmaktadır. Tartışma, sözü edilen bu zihnî suret ile haricî mahiyetin özdeş olup olmamasına dayanmaktadır. Râzî sunduğu vecihlerle iddia edilen özdeşlik iddiasının temellendirilmesinin mümkün olmadığını göstermektedir. İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-tenbîhât* adlı eserinde sunduğu iddialara *Şerhu'l-İşârât* adlı eserinde Râzî tarafından itirazlar getirilmiş ve bu itirazlara karşı Âmidî *Keşfu't-temvîhât* adlı *İşârât Şerhi*'nde cevaplar sunmaktadır. Bu açıdan, Âmidî'nin şerhinde bir İbn Sînâ savunusu yaptığını söylemek mümkündür. İbn Sînâ metninin üçüncü namatında konuyu incelemektedir. Râzî ise şerhinde, konunun iki matlupla incelenmesi gerektiğini söylemektedir. Râzî'nin birinci matlubunda da iki delili bulunmaktadır. Bunlardan birincisini tüm idrak türlerini kapsayan delil (genel), ikincisini ise özel olarak isimlendirmiştir.

Âmidî, Râzî karşısında İbn Sînâ'yı savunurken İbn Sînâ'nın zihnî varlığa dair bazı iddialarından geri adım atmaktadır. Râzî'ye verdiği cevapların neredeyse tamamında husûl edenin suret ve hakikat veya intiba edenin suret ve hakikat olduğu iddiasından geri adım atarak, asıl olarak hâsıl olan ve intiba edenin misal veya şebeh olduğunu ifade etmektedir. Saduşşerîa ise Âmidî'nin Râzî karşısında aslında İbn Sînâ'nın teorisinden geri adım attığına işaret etmektedir. Râzî'ye karşı sunulan cevapların neredeyse tamamında filozoflarca sunulan idrak tanımına işaret ederek, Râzî'nin itirazlarından kaçınmak için yapılan bu hamlelerin tümünün aslında teorinin temel kabullerini değiştirmek anlamına geldiğine işaret etmektedir.

Kaynakça | References

el-Âmidî, Seyfüddîn. *Keşfu't-temvîhât fî şerhi'l-İşârât ve't-tenbîhât li'ş-şeyh*. Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 2519.

İbn Sînâ. *el-İşârât ve't-tenbîhât*. çev. Ali Durusoy vd. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.

İbn Sînâ. *et-Ta'lîkât*. thk. Abdurrahman Bedevî. Kum: Mektebetü'l-İ'lâmi'l-İslâmî, 1984.

İbn Sînâ. *Kitâbu'ş-Şifâ İlâhiyât*. çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.

Kaş, Murat. *İslam Düşüncesinde Zihni Varlık Seyyid Şerif Cürcani Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023.

Kaş, Murat. "Zihnî Varlık Tartışmalarının Klasik Sonrası Dönemde Alımlanışı: Bilginin Mahiyeti ve Kategorisi Bağlamında Bir İnceleme". *Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/3 (2018), 49-81.

Kaş, Murat. "Zihnî Varlık Teorisi". *Metafizik*. ed. Ömer Türker. 2/696-716. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.

Korkmaz, Hasan. *Fahreddin Râzî'nin Zihnî Varlık Anlayışı: el-Mebâhisü'l-Meşrikiyye ve el-Mülahhas Bağlamında Bir İnceleme*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Korkmaz, Hasan. "Fer'î Kaide Bağlamında Fahreddin Râzî'nin Zihnî Varlık Anlayışı". *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* 2/2 (2022), 284-310.

Pirinç, Ahmet. "İslam Düşüncesi'nde Zihni Varlık (Vucud-İ Zihni) Anlayışının Bilgi Felsefesi Bağlamında Değerlendirilmesi". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2014), 131-162.

er-Râzî, Fahreddin. *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât*. thk. Ali Rıza Necefzâde. Tahran: Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, 2005.

Sadruşşerîa, Ubeydullah İbn Mes'ûd. *Şerhu Ta'dîli'l-ulûm*. Süleymaniye Kütüphanesi, Antalya-Tekelioğlu, 798.

Şensoy, Güvenç. *Sadruşşerîa'nın Kelâmı Ta'dîl Teşebbüsü Varlık ve Ulûhiyyet Merkezli Bir İnceleme*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023.

Taşkın, Bilal. *İslâm Düşüncesinde Varlık Tartışmaları: Sadeddin et-Teftâzânî Merkezli Bir İnceleme*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2020.

Türker, Ömer. *İbn Sina Felsefesinde Metafizik Bilginin İmkânı Sorunu*. İstanbul: TDV İSAM Yayınları, 2010.

Yavuz, Sercan. "Zihnî Varlık Tartışmaları Çerçevesinde Ma'dûma Dair Bilginin Yeri Meselesi: Müteahhir Dönem Kelâmı Bağlamında Bir İnceleme". *ATEBE* 8 (2022), 69-94.